

ארבע הערות בעקבות העתקת עץ שקמה

דליה גבריאלי נורי

מכללת הדסה ירושלים ואוניברסיטת בר-אילן

בקיץ 2006 היו תושבי חולון עסוקים בעץ. מבטי הכול הופנו אל עבר השקמה העתיקה בצומת שבפאתי הכניסה הראשית לעיר, סמוך לפרשת הדרכים ההיסטורית שקשרה בין יפו לירושלים.¹ הם נחרדו לגלות שהעץ, שגובהו 12 מטרים וקוטר צמרתו כ-15 מטרים, עתיד להיעקר ממקומו בגלל ההקמה המתוכננת של גשר לרכבת. אם לא יועבר ממקומו, ייבנה הגשר מעליו, והוא עלול למות ממחסור באור. כדי לשמר אותו תוכנן מבצע חסר תקדים שבו יועתק העץ מאה מטר ממקומו. בצד המורכבות ההנדסית של מבצע ההעתקה, עתידה פעולה זו להתברר כאקט סמיוטי מורכב, ששאלות של ייצוג, זהות והזדהות משמשות בו בערבוביה.

השקמה בצומת חולון לפני העברתה
צילום: מיכאל נצר (2006)

* תושבי חולון רבים ליוו את המסע המדומיין אחר השקמה ותרמו בנדיבות זיכרונות וידע. אני מודה לצוות המוזיאון והארכיון לתולדות חולון – סמדר ספקטור-דנון, אלישבע אדלמן וטל מצליח; ליניב פכטר, מנהל הארכיון הפרטי של העיר; לד"ר מיכאל נצר, המתעד את השקמים בעיר; ולרמי אהרוני, חוקר תולדות העיר. תודה מיוחדת לגילה כהן, סגנית מנהלת בית הספר הס. תודה גם לפרופ' אריה נאור, לד"ר יעל מונק ולנירית טופול שקראו גרסה מוקדמת של המאמר. מעל הכול, אני מודה לאמי, אסתר נורי, שותפה נאמנה למסע זה ולמסעות אחרים.

¹ עדות לקיומו של צומת חולון ההיסטורי אפשר למצוא במפה של החברה הבריטית לחקירת פלשתינה (PEF) משנת 1880. צומת הדרכים המופיע במפה ניצב על הדרך הראשית מיפו לירושלים, שהוכשרה למעבר עגלות באמצע המאה ה-19. וראו גם צילום אוויר 40/107 12/12/1917 S. Jaffa Fl.304, בארכיון צילומי האוויר של האוניברסיטה העברית בירושלים.

הסיקור התקשורתי של העתקת השקמה

הסיקור התקשורתי של המאורע בחש תערוכת סמיכה ומעודכנת של ישראליות בת הזמן. לפחות שלושה ארגוני כלים תרבותיים נפתחו לצורך מסגור דרמטי של אגדה אורבנית חדשה שאך זה החלה נרקמת: המסורת היהודית ("עומדים עלינו לכלותנו", "מחושך לאור"), הנרטיבים הציוניים ("סכנה לכיטחון המדינה") ואתוסים פרי עידן הגלובליזציה והמודעות האקולוגית ("דאגה לדורות הבאים") – נרתמו כולם לזעוק את זעקתה של השקמה הקשישה.

וכך זה נשמע בזמן אמת: באתר ynet ב־9 בפברואר 2006 התוודעו תושבי חולון לראשונה לסכנה העומדת להתרגש על עירם. תחת הכותרת המרירה "עץ עתיק? תעתיק" (סופר 2006) סיפרה הכתבה על העקירה המתוכננת של "השקמה הקשישה שראתה את הרצל עובר בדרכו מיפו למקווה ישראל... ולפני 60 שנה הפכה באופן רשמי לסמלה של העיר חולון". עוד תמהיל של יהדות-ציונות-גלובליות סיפק שפע של היגדים מוכנים לשימוש שהזינו את תגובות הקוראים:

"כריתת העץ מסמלת את החברה הישראלית שמפנה גב לערכיה ולסמליה עליהם נבנתה"

"לעצור את מושחתי הנדל"ן! ... הם ערסים שרוצים רק כסף ושנחנו נחנק!"

"חולונים תתעוררו! סמלים לא עוקרים"

"עצוב מאוד – לאן אנחנו מתדרדרים!!!"

מיד לאחר שנודע הסיפור התברר שעוד לא אבדה התקווה ושבסך הכול מתכננים להעתיק את העץ למרחק לא רב. "השקמה האגדית של חולון עוברת דירה", היתה כעת הכותרת (רינת 2006א). עם זאת, הובהר שהמבצע טומן בחובו לא מעט סיכונים ושספק רב אם העץ יעמוד בהעתקה וישרוד (סופר 2006).

שלל מוסדות שילכו ידיים במבצע הצלה נועז וחסר תקדים ("מדובר במבצע העתקת העץ המורכב והיקר ביותר שנערך עד עתה בישראל"; שם) שביצעו הוטל על חברת נתיבי איילון. דבקות במשימה, אלתור ותעוזה נשלפו חגיגית מקיטבג הערכים הצה"לי. עדויות העושים במלאכה רצופות פעלים בגוף ראשון רבים, מעין שילוב של סיפורי צל"שים וסיפורי "אנו באנו ארצה": "שינינו את סדרי התנועה בכביש... [סיפר האחראי על העבודות], שטפנו מהשורשים את האדמה, חפרנו את השטח... יצרנו מעין ארגז אדמה מבודד שבתוכו העץ" (רינת 2006ב). בהמשך הוכנסה רצפת פלדה אל מתחת לשורשים, ובאמצעותה הורם העץ על שורשיו. למקצוענות חסרת הפשרות נוספו שחקני חיזוק בינלאומיים: בגלל היעדר הניסיון בהעברת עץ כה גדול, הוזמנו לישראל מומחים מארצות הברית.

אכן, משהו משך את הלב במראה השקמה הנישאת באוויר: עבר והווה, שימור וקדמה, שורשים וצמרת, טכנולוגיה ונוסטלגיה נקשרו יחדיו והונפו אל על. רבים מתושבי חולון נקבצו ובאו לחזות מקרוב בפלא העתקת העץ והחזיקו אצבעות להצלחתו. בספטמבר 2006, חצי שנה לאחר שהחלה הפרשה, יכלו תושבי חולון לנשום לרווחה. העיתונים סיפרו

כי "המבצע היקר ביותר להעתקת עץ עבר בהצלחה" (רינת 2006ב). תושבי חולון ידעו להעריך את גודל המאמץ. מבול של מחמאות ירד על ראשו של ראש העיר ("אתה צודק בגדול, ששון הוא ענק"; שם), ושביעות הרצון גאתה ("נפלא!! כן ירבו מעשים כאלה הנותנים תקווה לעתיד טוב יותר"; שם).

שורשים על גלגלים: העתקת השקמה.
צילום: ארז מיארה (2006)

"עיר הילדים" מחדשת שורשים

ברומן מיכאל שלי בחר עמוס עוז את חולון לזירת התרחשות מנוגדת לאפרוריות הקודרת של ירושלים בשנות החמישים. העיר שנוסדה בשנות השלושים נחשבה במשך שנים רבות עיר פועלים, עיר של עבודה, מקור גאווה לתושביה. אך בשנות השמונים החלה עזיבה רחבת היקף של העיר, והיא לוותה בשיח מעליב. הכינויים "חופתים" (קיצור של חולון-בת ים), ו"חי-ברים" (ראשי תיבות של חולון, יפו, בת ים וראשון לציון) הדגישו את העובדה שחולון הולכת ונדמית לערים חלשות ממנה ומיקמו אותה עמוק בפריפריה החברתית, גם אם לא הפיזית. עלבון מיוחד היה ועודנו השימוש בהגייה חולון במלעיל, שמדגישה אולי מצלול מזרחי-פרולטרי ומטשטשת את הקשר חולון-חולות, שהוא מוטיב מרכזי באתוס של העיר.²

² קרישק 1984; בת אדם 1994; אהרוני 2002; אהרוני 2007, וכן בארכיון עיריית חולון: שימור עץ השקמה העתיק בצומת חולון: הצעה לאלמנט פיסולי — מיקום חדש (מסמך מאת רן מורין, 2005).

בעשור האחרון ניכר מפנה חיובי בדימויה של העיר. מוזיאון ילדים, חווידע, מדיטק, תהלוכת העדלידע וסדרה של פסטיבלים מיצבו את חולון כ"עיר הילדים" ומהווים מוקד משיכה אזורי. ההעתקה המתוקשרת של השקמה הזקנה נועדה לחזק ולשמר מכרה קטן של ההון הסמלי והתרבותי המידלדל של תושבי העיר. מלבד היותה אקט תרבותי של שימור הסביבה, היא מבטאת אקט פוליטי ופונקציונלי של שימור הדור הבא בעיר שמא ילך לרעות בערים אחרות.

מאיך הגיעו שקמים לחולון?

כדי להבין את הרקע לדרמה האורבנית ואת פרץ הפטריוטיות המקומית שעוררה, יש להבין מה משמעותה של השקמה בהוויית העיר. נתחיל מן הסוף: המקומון של חולון, שבאמצעותו מנהלים התושבים מיקוח וממכר יומיומיים, נקרא *השקמה*. השקמה היא אפוא הדבר הכי מקומי והכי חי ונושם בעיר. השקמה היא גם מרכיב מרכזי בסמל העיר שעוצב בשנת 1946: לצדו של עץ רחב צמרת הנטוע בדיונות חול מסורטטים שלושה בתים רבועים המסמלים את שלוש השכונות הראשונות שמהן צמחה העיר.

בראש הסמל מופיעה שורה משירו של דוד שמעוני: "אף על פי כן ולמרות הכל", שאת ההסבר לה אפשר למצוא בגיליון ישן של עיתון בית הספר שבו למדתי: "הסמל מספר על הקשיים שעמדו בפני המתישבים הראשונים. הם נאלצו להתגונן מפני התקפות הערבים ופגעי הטבע. למרות כל הקשיים הללו הם עמדו בגבורה, התגברו על הכל והפכו את החולות והשממה לעיר משגשגת" (עמי קלנר, ו' 2, עיתון במעגל, בית הספר "הס", 1977).

הסמל הרשמי של חולון על כריכת עיתון בית הספר הס משנת 1977

כמאה שקמים פזורות בעיר חולון³. כולן ככל הנראה ניטעו בידי אדם (שמידה ואחרים 1996). מאחר שהנטיעות הראשונות של היישוב היהודי בארץ החלו רק בשנת 1911 (צור 2004)⁴ אפשר לשער שהשקמה שבצומת ניטעה בידי התושבים הקודמים⁵ שנים רבות לפני שהיתה במקום עיר עברית⁶.

לא נוח לחשוב שאת השקמה הוותיקה שעוררה דאגה עמוקה בלב תושבי העיר נטעו התושבים הקודמים, השקופים, בהתחשב בהיעדרם מההיסטוריוגרפיה הרשמית של ראשית העיר (למשל בת אדם 1994). ולא רק זה. ההתקף הנוסטלגי שעוררה העתקת העץ מעורר שאלה נוספת: למי בעצם שייך הזיכרון הזה? למה בדיוק מתגעגעים תושבי העיר כשהם מתגעגעים לשקמה? האם אלה געגועים ל"שיירות גמלים עמוסי תפוזים בדרכם ליפו" (רינת 2006א) והאם אך מקרה הוא שהגמלים בתמונה המדומיינת הזאת פוסעים בלא מלווים? אם כן, ייהוד השקמה כחלק מייחוד המולדת (יפתחאל ורודד 2004) לווה גם בניכוס סמלי של מחוז זיכרון השייך לאחרים, האנשים שנטעו את העץ. שלא כמו העתקתם ושימורם של בתי שרונה בתל-אביב, העתקה שמן הסתם אינה מלמדת על געגועים למושבת הטמפלרים, הגעגועים לשקמה נדמים כגעגועים לעץ שהיה מאז ומתמיד "שלנו". לא רק השתלטות על הקרקע "השוממה" יש כאן, אלא גם ייצור מלאכותי של מושא זיכרון, כיבוש זיכרון, השתלטות והדרה של אחרים ממושאי הזיכרון שלהם. ליתר ביטחון, וכמו כדי למסמר סופית את אקט השיוך הזה, מצאתי בחוברת אחת של במעגל את הבקשה הבאה: "אנו גרים בקצה השכונה. ליד השכונה שלנו יש חולות. בחולות אלה עוברים פועלים ערבים רבים יום יום. לפעמים הם נכנסים לחצרות הבתים ואני מפחד. בקשתי, שיגדרו את השטח כך שתהיה גדר המפרידה בין החולות ובין הבתים של שכונתנו" ("בקשה לראש העיר", רן פוני, ג' 3, 1975).

שקמה אל-תיגע-בי וברוכים הבאים למדבר של הממשי

במקומה החדש ניצבת השקמה על אי תנועה צר, באמצע מחלף רב-נתיבי שמאלץ אותה להצטמצם: שני מטרים הותירו לה מצד ימין, ומטר אדמה נוסף משמאל. צְדִי צמרתה נכרתו כדי להתאים את מידותיה למקומה החדש. מימינה ומשמאלה חולפות מכוניות במהירות, מזכירות לה שעליה להקפיד על גזרה צרה. שקמה דיאט. כמו אחיותיה, השקמים הזקנות

³ לפי רישום של ד"ר מיכאל נצר המתעד את השקמים בחולון. ראו נצר 2007.

⁴ מאחר שלשקמה אין טבעות אי-אפשר לקבוע בדיוק את גילה. חוקרי שקמים בערים אחרות הגיעו להערכות מופלגות של גיל העצים, ראו למשל אצל אלקלעי ושחף (2000), המעריכים את גיל השקמה בנתניה ב-600–1,200 שנה. שמידה ואחרים (1996) מעריכים את גילם של עצים עתיקים באגן הים התיכון ב-200–400 שנה. חוקרים אחרים סבורים שבישראל העצים העתיקים ביותר בני 200 שנה לכל היותר (צור 2004), וראו גם ליפשיץ וביגור 1998, 124–125.

⁵ הכפר הערבי סלמה שכן בסמוך.

⁶ לעומת זאת, נצר (2007) סבור כי השקמה הועתקה לצומת רק בראשית שנות השישים.

מרחוב בוגרשוב, שגם להן גולח מרחב המחיה הטבעי וגם הן הושמו בסד. כמו חזית בניין טליתא קומי, שנתקעה ברחבת המשביר בירושלים. אני רוצה לבקר. לשבת בצלה, לאכול מפורתיה. אבל מסוכן להתקרב בגלל הכבישים המהירים. שקמה-אל-תיגע-בי. מעבר למשמעויות התרבותיות והפוליטיות, העתקת העץ מבטאת גם אקט סמיוטי מורכב. פעולת ההעתקה ערערה את הקשר הבסיסי סימן-מסומן, את ההבחנה שבין הממשי לסימבולי (מירו 2002). היא הפכה עץ ממשי (השקמה שבצומת) לעץ סימבולי (השקמה המעוצבת שבסמל העיר), החזירה אותו לרגע קט למרחב הממשי (העץ שהועתק) והשלימה את המהלך בכך ששבה והפכה אותו לעץ וירטואלי: מכל בחינה מעשית, השקמה הכלואה היום במקומה החדש והבלתי נגיש היא לגמרי בלתי ממשי. ברוכים הבאים למדבר של הממשי. אבל אולי אי-הנוחות שמעלה העתקת השקמה אינה חמורה כל כך. הרי אם אפשר לייצר סמל על סמך ממשות שמעולם לא היתה שלנו, אפשר מן הסתם גם להעתיק אותו ממקומו. החפצת סמל השקמה הפכה אותו למצרך שאפשר לשנות את מקומו ולהחליף את בעליו. גם הזיכרון המקושר לסמל הזה התגלה כמוצר סחיר שיכול לנוע בנקל ממקום למקום, על גלגלים או בלעדיהם, ולהחליף ידיים ככל מצרך אחר. ואולי, מעל הכול, השקמה המועתקת מספרת שני משלים קצרים, סותרים, על אודות 130 שנות המפעל הציוני: האחד, מפגן טכנולוגי מרהיב שלא הותר סימנים: באנו, עקרנו (את קודמינו), נטענו (את עצמנו) ורות, סוף. והשני, מבצע אלים, שראשיתו עקירה מכאיבה וסופו בישות כלואה מכל עבריה, שלא יכולה לזוז מטר.

ביבליוגרפיה

- אהרוני, רמי, 2002. "אידיאולוגיה וחברה וביטויין בשרידי הנוף הבנוי של העיר חולון", עבודת מוסמך, המחלקה לגיאוגרפיה, אוניברסיטת בר-אילן.
- אהרוני, עמנואל, 2007. *להפוך חול לזהב* בעריכת איל מירון וסמדר ספקטור-דנון, ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- אלקלעי, יעקב, וזאב שחף (מוסרי המידע), 2000. "לנוח בצלו: פיקוס השקמה ברחוב מינץ בנתניה", *גן ונוף* נה(א): 18-20.
- בת אדם, סמדר, 1994. *מחולות לחולון*, חולון: יחידת ההסברה, עיריית חולון.
- יפתחאל, אורן, ובתיה רודד, 2004. "אנו מייהדים אותך מולדת: על נכותו של הפטריטיזם הישראלי בזמר ובנוף", אבנר בן עמוס ודניאל בר טל (עורכים), *פטריטיזם: אוהבים אותך מולדת*, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 239-274.
- ליפשיץ, נילי, וגדעון ביגר, 1998. *כי האדם עץ השדה: עצי ארץ ישראל, מאפייניהם, תולדותיהם ושימושם*, ירושלים: אריאל.
- מירו, איתי, 2002. "הממשי, המדומה והסימבולי: לאקאן וגיאוגרפיה חברתית", *תיאוריה וביקורת* 20 (אביב): 219-242.

- נצר, מיכאל, 2007. "סימן לחולון: שקמים", פרסום פנימי, ארכיון חולון.
- סופר, גילי, 2006. "עץ עתיק? תעתיק", *ynet*, 9.2.2006, www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3213219,00.html, אוחזר ב-30.12.2009.
- צור, יגאל, 2004. "20 עצים על כל ישראלי", *ynet*, 5.2.2004, www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-2868169,00.html, אוחזר ב-30.12.2009.
- רינת, צפירי, א. 2006. "בגלל עבודות בכביש: השקמה האגדית של חולון עוברת דירה", *הארץ*, 12.9.2006.
- , 2006. "המבצע היקר ביותר להעתקת עץ עבר בהצלחה", *הארץ*, 12.9.2006.
- קרישק, אריה, 1984. נכתב בחול: *סיפורה של חולון*, תל-אביב: רשפים.
- שמידה, אבי, צבי שמיר ומיכאל וינברג, 1996. "עצים קדושים וקשישים בישראל", *כמעט 12 2000* (קייץ), www.snunit.k12.il/heb_journals/kimat2000/12-10.htm, אוחזר ב-30.12.2009.

